

доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О. В. Москалюк

кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИДИ КОЛІЗІЙ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто класифікації колізій у законодавстві за різними критеріями. Проаналізовано причини їх виникнення. Обґрунтовується теза, що при подоланні колізії вибір правової норми залежить від правової природи колізії.

Ключові слова: колізія норм права, колізійний принцип, подолання колізії.

В статье рассмотрена классификация коллизий в законодательстве по разным критериям. Проанализированы причины их возникновения. Обосновывается тезис, что при преодолении коллизий выбор правовой нормы зависит от правовой природы коллизии.

Ключевые слова: коллизия норм права, коллизионный принцип, преодоление коллизии.

The paper considers the classification of legal conflicts under various criteria. The causes of such conflicts are analyzed. The author argues that in dealing with normative conflicts the choice of legal norm depends on the legal nature of conflict.

Key words: conflict of legal norms, conflict of norms principle, overcoming normative conflict.

Класифікація колізій за різними підставами протягом останнього часу в юридичній літературі здійснювалася неодноразово. У цьому контексті варто згадати праці М. Власенка, Д. Лилака, С. Погребняка, О. Майстренка, О. Капліної, А. Мірошніченка, М. Заніної, І. Альоніної, Д. Агашева. Утім неоднорідність правової природи колізій у законодавстві обумовлює необхідність повернення до цієї теми.

Відтак метою статті є характеристика видів колізій у законодавстві та аналіз причин їх виникнення. При цьому ми виходимо з того, що будь-яка класифікація повинна мати прикладний характер, допомагаючи вирішенню конкретної наукової та (або) правозастосовної задачі. У межах нашого дослідження ми роз-

глянемо лише ті класифікації, які сприяють моделюванню механізму їх подолання. Інакше кажучи, класифікація колізій здійснюватиметься з огляду на те, яким чином віднесення колізій до певного виду може впливати на вибір правової норми в правозастосуванні.

Сьогодні загальноприйнятою визнається класифікація колізій норм права залежно від властивостей та особливостей колізії правових норм. Відповідно до цієї класифікації виділяються темпоральні (часові), просторові, ієрархічні, змістовні [див., напр.: 1, с. 27; 2, с. 37].

Ієрархічні колізії – це колізії, що виникають через регулювання одних фактичних обставин нормами, які знаходяться на різному рівні в ієрархічній структурі законодавства [3, с. 84].

Причинами ієрархічних колізій є множинність суб'єктів правотворчих органів. В окремих випадках нормотворчі органи, які володіють певними визначеними повноваженнями, видають з одного і того ж питання різні за змістом норми права. Суб'єктивними причинами виникнення ієрархічних колізій є непоінформованість нижчого нормотворчого органу, що з даного приводу вже діє норма, прийнята вищим органом; нечітке розмежування і законодавче закріплення правотворчої компетенції; перевищення компетенції органом державної влади [1, с. 78].

Можна навести наступний приклад ієрархічної колізії, яка протягом тривалого часу існувала в українському законодавстві. В абз. 4 п. 40 Інструкції «Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», затвердженої Наказом Міністерства юстиції України, було передбачено, що на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна має бути згода обох батьків (усиновлювачів). Водночас абз. 2 ч. 2 ст. 32 ЦК України встановлено, що на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки і піклування. Отже, існувала колізія між нормою закону і підзаконного нормативного акта, тобто конфлікт між нормами, які знаходяться на різних рівнях вертикальної структури законодавства.

Для подолання ієрархічних колізій застосовується колізійний принцип *lex superior derogat inferiori* (лат. «вищий за силою закон відмінює закон, нижчий за силою»). Юридична сила нормативного акта залежить від двох формальних обставин. По-перше, від місця правотворчого органу в ієрархії органів державної влади. По-друге, юридична сила нормативного акта визначається рівнем складності процедури його прийняття. Колізійний принцип *lex superior* ґрунтується на закономірностях побудови ієрархічної

системи законодавства та принципі законності, який у тому числі передбачає, що норми акта нижчестоящого органу не повинні суперечити нормам акта вищестоящого органу, а отже, у випадку колізії саме норма акта вищестоящого органу і повинна бути застосована. Таким чином, колізійний принцип *lex superior* варто розглядати як конкретизацію принципу законності в правозастосовній сфері.

Іншим видом колізії є темпоральні колізії. Вони виникають унаслідок видання в різний час з одного і того ж питання двох чи більше норм права [1, с. 56]. Наявність темпоральних колізій пов'язана з фактичною відміною норми права. На відміну від формального способу, коли більш пізня норма права безпосередньо і чітко (формально) скасовує дію попереднього, при фактичній відміні формальна вказівка на скасування попередньої норми права відсутня. У цьому разі норма права перестає діяти, оскільки вона замінена пізнішою, яка регулює ті ж самі суспільні відносини.

Прикладом темпоральної колізії є колізія між ч. 2 ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р., де передбачено, що виключне майнове право на службовий твір належить роботодавцю, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем, та ч. 2 ст. 429 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р., де зазначається, що майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якій він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Таким чином, норма права, яка прийнята пізніше (норма кодексу), передбачає інше правове регулювання права інтелектуальної власності на службовий твір у частині визначення суб'єктів права інтелектуальної власності, ніж норма, прийнята раніше (норма Закону).

Для подолання темпоральних колізій використовується відомий ще з часів римського права колізійний принцип *lex posterior derogat priori* (лат. «пізнішим законом відміняється більш ранній»)¹. Застосування цього колізійного принципу ґрунтується на припущенні розумності законодавця: «законодавець завжди мислить послідовно і ніколи не допускає протиріччя із самим собою». У контексті подолання темпоральних колізій це припущення означає, що, видаючи нову норму, законодавець тим самим прагне скасувати стару норму.

Утім темпоральні колізії можуть виникати не лише в силу фактичної відміни норми права. Їх поява може бути викликана тяглістю правовідносин у часі. У цьому разі наявність темпоральної колізії пов'язана з тим, що [1, с. 61–62]:

А) Юридичний факт (правовідносини) мав місце при чинності однієї правової норми, а кваліфікація цього факту відбувається при чинності вже іншої норми. Власне кажучи, після того як певні правовідносини припинили своє існування, приймається нова норма, яка врегульовує ці відносини іншим чином. У такому випадку юридичний факт наче б то підпадає під дію одночасно двох правових норм, різних за своїм змістом: норми, яка була чинною на час існування юридичного факту (правовідносин), та норми, яка є чинною на час кваліфікації юридичного факту (правовідносин).

Б) Правовідносини виникають на момент чинності однієї правової норми, а припиняються вже на час чинності іншої, тобто «життя» правовідносин є довшим, ніж «життя» правової норми, яка спершу врегульовувала відповідні відносини. У цьому випадку постає аналогічна проблема вибору правової норми. Прикладом такої темпоральної колізії може бути наступна ситуація. У ч. 5 ст. 103 Конституції України (у редакції від 08.12.2004 р.,

яка набула чинності 01.01.2006 р.)² було передбачено, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України, у той час як ч. 5 ст. 103 Конституції України в редакції від 28.06.1996 р. передбачає, що чергові вибори Президента відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень. Постає проблема, коли мають відбутися вибори Президента (у жовтні 2009 р. чи січні 2010 р.), якщо Президент України вступив на посаду в січні 2005 р., коли чинною була ст. 103 у редакції від 28.06.1996 р., а його повноваження припиняються вже при чинності ст. 103 у редакції від 08.12.2004 р. Інакше кажучи, якою нормою повинна регламентуватися дана ситуація: нормою, що була чинною на момент виникнення правовідносин, чи нормою, яка чинна на момент закінчення (припинення) правовідносин³.

Чи не найбільш поширеним видом колізії є змістовні колізії. Під ними розуміються колізії одночасно чинних і на одній території приписів рівної юридичної сили, які виникають у результаті часткового співпадіння об'ємів регулювання й обумовлені специфікою регламентації суспільних відносин [3, с. 124].

Прикладом змістовної колізії є колізія між п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, яка передбачає відповідальність за вбивство особи у зв'язку з виконанням цієї особою служ-

² Рішенням Конституційного Суду України № 20-рп/2010 у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) відповідні зміни були визнані неконституційними. Однак питання визначення дати виборів протягом тривалого часу було надзвичайно актуальним.

³ Подолання темпоральних колізій, пов'язаних із протяжністю правовідносин у часі, має ряд особливостей, які в багатьох випадках обумовлюють неможливість застосування темпорального колізійного принципу пріоритету норми права, розташованої в акті, прийнятому пізніше (див.: [5]).

¹ Ще в Титулі IV Про конституцію принципів Книги I Дигест Юстиніана було передбачено: «більш пізні закони мають більше значення, ніж ті, що були раніше» [4, с. 169].

бового обов'язку, та ст. 348 КК України, яка встановлює відповідальність за вбивство працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням цим працівником службового обов'язку¹.

При подоланні змістовних колізій застосовується колізійний принцип *lex specialis derogat generalis* (лат. «спеціальний закон відміняє (витісняє) загальний закон»), який ґрунтується на вже згаданому вище припущенні розумності законодавця. У контексті колізійного принципу *lex specialis* це припущення означає: «прийняття спеціальної норми свідчить про наявність спеціальної цілі законодавця: врегулювати певний різновид суспільних відносин інакше, ніж загальна норма».

Від розглянутих вище видів колізій принципово відрізняються просторові колізії, які виникають через протяжність відносин у просторі. Як наслідок, на врегулювання одних фактичних обставин претендують норми правових систем різних держав або територій.

Іншими словами, просторові колізії з'являються, коли правовідносини, права, обов'язки учасників цих правовідносин по-різному регулюються на різних територіях однієї держави або на території різних держав. Ситуація, за якої правовідносини можуть регулюватися по-різному на території однієї держави, можлива насамперед у федеративних державах. Так, просторові колізії поширені в Російській Федерації, оскільки суб'єкти федерації наділені правом з багатьох питань здійснювати власне нормативне регулювання, яке може відрізнятися від нормативного регулювання цих же фактичних обставин, здійсненого іншим суб'єктом федерації.

¹ У теорії кримінального права проблема вибору однієї з двох норм, яка виникає при кваліфікації злочину, традиційно йменується конкуренцією кримінально-правових норм. Утім, на наше переконання, змістовні характеристики конкуренції кримінально-правових норм дають підстави стверджувати, що конкуренція кримінально-правових норм у більшості випадків є змістовною колізією.

Природа просторових колізій кардинально відрізняється від природи темпоральних, змістовних чи ієрархічних колізій. У випадку наявності темпоральної, змістовної чи ієрархічної колізії суб'єкт правозастосування здійснює вибір між правовими нормами, які існують у межах однієї системи права та системи законодавства. У просторовій колізії перебувають правові норми, які існують незалежно одна від одної, у межах різних систем права та законодавства. Тому слід погодитися з О. Лаврентьевим, який зазначає, що в міжнародному приватному праві колізія законів зводиться, по суті, до проблеми вибору права, яке належить застосовувати до того чи іншого правовідношення. Характер норм, які стикаються, значення не має [6, с. 62].

Можна навести наступний приклад просторової колізії. Француз, що проживає в Англії, помер, залишивши заповіт на нерухомість, яка знаходиться у Франції, на користь англійця. Цей заповіт недійсний за французькими законами, а успадкувати буде французький громадянин. Постає питання: у межах якої правової системи (Англії чи Франції) повинно вирішуватися питання успадкування нерухомості. Вирішивши проблему вибору правової системи (системи права, законодавства), не виникає проблем із застосуванням конкретних правових норм, спрямованих на врегулювання відносин спадкування.

Важливе значення з точки зору з'ясування правової природи колізій має їх поділ у залежності від впливу на суспільні відносини. За цим критерієм виділяють позитивні (доброякісні) та негативні (шкідливі) колізії [7, с. 25].

У правовій науці про колізії норм права прийнято говорити як про явища, небажані для правового регулювання. І дійсно, колізії заважають нормальній реалізації правових приписів. Однак змістовні колізії здебільшого створюються законодавцем свідомо з метою забезпечення диференціації правового регулювання, яка досягається шляхом ство-

рення спеціальних норм. Таким чином, спеціальні норми покликані відображати особливості і характерні риси суспільних відносин. Спеціальні норми видаються зі спеціальною метою регулювання визначених відносин, і лише в межах своєї дії вони забезпечують досягнення конкретної цілі.

Прикладом доброякісної змістовної колізії може бути наступна ситуація. Так, ч. 1 ст. 175 КЗпП передбачено, що залучення жінок до робіт у нічний час не допускається, за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід. Таким чином, з указаної норми робимо висновок, що у певних галузях народного господарства дозволяється залучати жінок до виконання надурочних робіт. Водночас ст. 176 КЗпП передбачає, що не допускається залучення до робіт у нічний час... вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років. У даному випадку ст. 176 КЗпП встановлює виняток, який унеможливує залучення вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, до виконання робіт у нічний час. Безумовно, створення даної норми є результатом цілеспрямованої діяльності законодавця зі створення спеціальних норм. Метою створення такої норми є необхідність захистити відповідну категорію жінок, що пов'язано з їх фізіологічними особливостями та особливим соціальним статусом. Так само до доброякісних колізій можна віднести окремі випадки темпоральних та ієрархічних колізій. Як зазначає А. Мірошніченко, на негативний вплив колізії не можна зважати, наприклад, тоді, коли норма приймається з метою виключити дію інших норм нижчої юридичної сили, які в принципі не можуть бути скасовані при прийнятті нового акта [7, с. 25].

До шкідливих (негативних) колізій належать колізії, які виникають внаслідок помилки законодавця чи нехтування законодавцем правилами законодавчої техніки. Наведемо наступний при-

клад негативної колізії. Відповідно до ч. 3 ст. 99-1 КПК України 1960 р. постанова судді про відмову в порушенні кримінальної справи може бути оскаржена особою, інтересів якої вона стосується, або її представником протягом семи днів з дня одержання копії постанови в апеляційному порядку. Відповідно до ч. 5 ст. 251 КПК України 1960 р. на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи протягом семи днів з дня її винесення особа, яка подала скаргу, вправі подати апеляцію до апеляційного суду. Таким чином, існує колізія між даними нормами в частині визначення моменту, з якого обчислюється строк на оскарження постанови зазначеними особами. З точки зору співвідношення між даними нормами норму ст. 251 КПК України слід визначати спеціальною, оскільки вона врегульовує питання особливостей попереднього розгляду в справах, які порушуються за скаргою потерпілого (тобто врегульовує вужче коло суспільних відносин, ніж норма ст. 99-1 КПК України 1960 р.).

Утім у цьому випадку спеціальна норма не може бути пояснена спеціальною метою і до того ж суперечить принципам права, безумовно, порушуючи логіку законодавства. Адже фактично застосування ст. 251 КПК України 1960 р. може призводити до реального обмеження прав на апеляційне оскарження. Тому така змістовна колізія є негативною колізією, а отже, і створення спеціальної норми в такому разі слід розглядати як законодавчу помилку.

Кваліфікація змістовної колізії як негативної колізії впливає і на вибір правової норми, оскільки подолання змістовних колізій шляхом використання колізійного принципу *lex specialis* можливе лише при подоланні позитивних змістовних колізій, які виникають як результат об'єктивної необхідності диференціації правового регулювання. Тому в даному випадку, незважаючи на спеціальний характер норми ст. 251 КПК 1960 р., перевага повинна надаватися положенню ст. 99-1

КПК України 1960 р. як нормі, яка реально забезпечує право особи на апеляційне оскарження.

В юридичній літературі пропонується виділяти галузеві та міжгалузеві колізії. Однак така класифікація вимагає важливого застереження. Колізія виникає, коли на регулювання одних фактичних обставин (суспільних відносин) претендують як мінімум дві правові норми. Водночас кожна галузь права обов'язково має свій власний самостійний предмет правового регулювання, тобто коло суспільних відносин, які регулюються нормами певної галузі права. Як слушно зауважує М. Заніна, норми різних галузей права не можуть перебувати в колізії, оскільки вони регулюють різні сторони одних і тих самих суспільних відносин, у той час як норми, які перебувають у колізії, регулюють одні і ті самі суспільні відносини по-різному [8, с. 83]. Інша річ, що міжгалузева колізія може розглядатися як конфлікт між нормами однієї галузі права, які розташовані в актах різних галузей законодавства. Приміром, міжгалузевою колізією буде суперечність між двома нормами цивільного права, одна з яких розміщена в акті цивільного процесуального законодавства, а інша – в акті цивільного законодавства. Слід відзначити, що в юридичній літературі вибір правової норми у випадку міжгалузевої колізії все частіше пропонується здійснювати часто шляхом використання принципу галузевого пріоритету. Відповідно до цього принципу при колізії норм, що знаходяться в актах різних галузей законодавства, слід кваліфікувати галузеву правову природу відносин, а вже потім у результаті цього обрати норму, яка розташована в акті своєї галузі законодавства. Наприклад, якщо в колізії перебувають дві норми, які регулюють господарські процесуальні відносини, і одна з норм розташована в ГК, а інша в ГПК, то застосуванню підлягатиме норма, розміщена в ГПК.

Крім того, колізії можна поділити за ступенем очевидності на явні та приховані.

Явні колізії характеризуються тим, що їх виявлення не викликає труднощів унаслідок їх очевидності, а тому колізія може бути встановлена на етапі простого порівняння правових норм. Так, ч. 3 ст. 2 ЗУ «Про застосування амністії в Україні» передбачено, що закон про амністію не може передбачати заміну одного покарання іншим чи зняття судимості щодо осіб, які звільняються від відбування покарання. Натомість в ч. 3 ст. 86 КК України протягом тривалого часу було передбачено, що законом про амністію може бути передбачено заміну засудженому покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням. Таким чином, просте зіставлення тексту норм ЗУ «Про застосування амністії в Україні» та КК давало підстави для кваліфікації співвідношення між нормами як колізії.

Особливістю прихованих колізій є те, що їх встановлення можливе лише за допомогою певних аналітичних операцій. Крім того, приховані колізії можуть виявлятися на етапі необхідності вирішення конкретної правозастосовної ситуації.

Наведемо приклад прихованої колізії. Так, ст. 46 КК України передбачає, що особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Натомість п. 2 ч. 1 ст. 7-1 КПК України 1960 р. передбачає, що провадження в кримінальній справі може бути закрито судом у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. Аналізуючи положення ст. 46 КК України, можна прийти до висновку, що формулювання «звільняється від кримінальної відповідальності» свідчить про те, що за наявності умов та підстав, визначених ст. 46 КК України, суд зобов'язаний звільнити таку особу від відповідальності. Натомість формулювання п. 2 ч. 1 ст. 7-1 КПК України 1960 р. «може бути закрито судом» свідчить про наявність у суду не обов'язку вчинення відповідних дій, а лише права [див.: 9].

Слід відзначити, що в абсолютній більшості випадків приховані колізії є наслідком порушення законодавцем правил законодавчої техніки. Подолання цих колізій не може здійснюватися шляхом лінійного застосування того чи іншого колізійного принципу.

Не менше значення для правозастосовної практики має поділ колізій на прості і складні. До простих колізій відносять темпоральні, ієрархічні та змістовні колізії. Утім у багатьох випадках співвідношення між нормами характеризується співпадінням декількох видів колізій, унаслідок чого ускладнюється проблема вибору колізійного принципу. Так, можливий збіг темпоральної та змістовної колізії, збіг ієрархічної та змістовної колізії, темпоральної та ієрархічної колізії. Співпадіння темпоральної і ієрархічної колізії відбувається, якщо з одного і того ж питання, вже врегульованого приписами вищої ієрархії, приймається правова норма меншої юридичної сили, яка розходиться з першою за змістом. У цьому випадку необхідно вибрати одне з двох колізійних правил, оскільки обое одночасно не можуть бути застосовані. Аналогічна ситуація має місце за умови співпадіння ієрархічної і змістовної колізії: норма, яка має меншу юридичну силу, є спеціальною відносно загальної норми, яка має вищу юридичну силу. У конфлікт між собою вступають загальне ієрархічне правило подолання колізій та загальне змістовне правило подолання змістовної колізії. У процесі вибору правової норми може трапитися збіг темпоральної і змістовної колізії внаслідок більш пізнього набуття чинності

загальної правової норми, оскільки вона охоплює у своєму регулюванні відносно, регламентовані спеціальними приписами. У такому разі постає питання, який колізійний принцип повинен застосовуватися, якщо, з одного боку, діє правило: кожний наступний акт скасовує дію попереднього з того ж питання, а з іншої – спеціальна норма скасовує дію загальної [1, с. 90–95].

У теорії права та правозастосовній практиці вважається, що ієрархічний принцип подолання колізій «з'їдає» змістовний та темпоральний принцип. Протягом значного проміжку часу також вважалося, що змістовний принцип подолання колізій має перевагу над темпоральним. Утім сьогодні ця точка зору вже не виглядає такою однозначною. При конкуренції змістовного та темпорального принципів подолання колізій слід виходити із загального правила пріоритету змістовного принципу, яке, однак, у конкретному випадку може бути спростоване шляхом використання принципів права та телеологічного способу тлумачення.

На підставі проведеного дослідження можна зробити наступний висновок. При виборі правової норми в процесі подолання колізій є обов'язковим здійснення класифікації колізій за різними критеріями. Лише комплексний підхід до класифікації дозволяє визначити норму, яка повинна бути застосована до конкретних життєвих обставин. У процесі вибору правової норми важливо встановити причини виникнення колізій, що може мати вирішальний вплив на вибір правової норми при подоланні колізії.

Література

1. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 99 с.
2. Незнамова З. А. Коллизии в уголовном праве : монография / З. А. Незнамова. – Екатеринбург : Cricket, 1994. – 284 с.
3. Погребняк С. П. Колізії в законодавстві України та шляхи їх переборення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С. П. Погребняк. – Х., 2001. – 201 с.
4. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институты Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

5. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
6. Лаврентьев А. Р. Коллизии института юридической ответственности в России : дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. Р. Лаврентьев. – Н. Новгород, 1999. – 200 с.
7. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні : монографія / А. М. Мірошніченко. – К. : Алеута : КНТ : ЦУЛ, 2009. – 268 с.
8. Занина М. А. Коллизии норм права равной юридической силы (понятие, причины, виды) : дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М. А. Занина. – М., 2008. – 161 с.
9. Дроздов О. Правове регулювання звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим в сфері кримінального судочинства / О. Дроздов, В. Гутник // Юрид. Україна. – 2010. – № 6. – С. 57–63.